YTTERSØs GAMLE HAGER

BIDRAG TIL REETABLERING AV LYSTGÅRDENS OMGIVELSER

BENTE BJERKNES - RAGNAR KRISTENSEN
YTTERSØ GÅRD 15.11.2019
(Rettelser 30.12.19)

HISTORIEN I KORTVERSJON

Yttersø gårds hovedhus ble bygget som lystgård rundt 1820 av prost og grevskaps- og jernverkseier Johan Fredrik Sartz, kjøpt av Michael Treschow i 1847, hovedhuset fredet i 1923, eiendommen kjøpt av oss i 1993 og arealer rundt områdefredet i 2002.

Fra de eldste tider frem til i dag: Utviklingen fra gårdsanlegg, bolig for tingskriver, toller og skipper - fra lystgårdbruk til stordrift etter jordbrukspioneren Jacob Sverdrups forbilder. Hovedhuset som står her i dag bygget av prost, stortingsmann og grevskapsmedeier Johan Fredrik Sartz.

Gårdshistorien er adskillig eldre enn hovedhuset og kan føres ned til slutten av 1500-årene. På Yttersø bodde bl.a. Ludvig Holbergs oldeforeldre. Hans oldefar var toller på Yttersø og Yttersø var tollsted. Antagelig i sammenheng med fløtingen i Lågen og eksporten via hollandske skuter. Delt eierskap mellom greven og borgere/skippere gjennom 1600-årene. Ren grevskapseiendom fra slutten av 1600-årene og brukt av byborgere fra ca 1730. I 1821 skilt ut fra grevskapet som Johan Fredrik Sartz personlige eiendom. Fra 1847 i Treschows eie og fra 1993 i vårt eie.

Johan Fredrik Sartz bygget Yttersø gård slik anlegget fremstår i dag. Født i 1767 på Gjerpen i Telemark. Utdannet teolog ved Kjøbenhavns universitet. Han var et barn av 1700-tallets opplysningstid, hobbyfløytist, stortingsmann 1814, prost, reder. Fra 1817 medeier i Gyldenløves tidligere grevskap: Norges største grunneiendom, Norges betydeligste jernverk, sagbruk, landbruk og skogbruk. Hovedhuset bygget rundt 1817 som lystgård og omdannet til bestyrerbolig i regi av ny eier Michael Treschow rundt 1850 da lystgårdepoken i norsk historie ebbet ut.

Gårdens eldste tun er beskrevet i en åbotstakst fra 1686. Tunet lå lenger nord enn dagens tun. Ansamlingen bygninger på 1600-tallet lå tilknyttet en inngjerdet hage beskrevet i åbotstaksten. Sannsynligvis samme hage som eksisterte frem til begynnelsen av 1800-tallet. 1600-tallstunet råtnet ned i første halvdel av 1700-tallet og eiendommen som da fullt ut tilhørte grevskapet ble bygslet til byborgere. Major von Ulrichsdal flyttet en bygning fra sin eiendom (Alders Hvile senere) på Kirkeodden til Yttersø i 1740-årene. Det innledet en periode hvor eiendommen fungerte som løkkegård. Leiet av byborgere. I 1805 overdratt til prost Johan Fredrik Sartz og hans hustru Else Bugge. En gang etter 1812 fikk de oppført et nytt representativt hovedhus lenger syd enn det gamle tunet. Med hage vendt sydover, der det eldre tunet vendte østover mot Lågen. Det antas at det nye og påkostede hovedhusets oppførelse er knyttet til eierens nye rolle som medeier i Laurvig grevskap og Fritzøe jernverk.

Yttersø mistet betydningen som landbrukseiendom i tiden etter annen verdenskrig og var gjennom sent 1960-tall og 1970-/80-tallet flere ganger truet av riving. Riksantikvaren/den antikvariske bygningsnemnd motsatte seg riving og bygningen ble stående og kjøpt av oss høsten 1993. Siden den gang har hovedbygningen vært gjennom en omfattende restaureringprosess.

Renessansehagen. Første gang det omtales en hage på Yttersø er i en åbots/reparasjonstakst fra 1686. Hagen omtales etter beskrivelsen av framhusene og uthusene:

«Udi samme gaard finnes innplanket til en have, hvilken med innplanking kan behjelpe seg etter gårdens og dess leilighet og fattes ikkun dertil som udyktig 5 stolper og rekker 1rdl. Og bord eller hon til plankeverket at forbedre med 4 tylfter 2 ort. Dess reparasjonsomkostning og arbeidslønn 1rdl. 2ort.»

Den neste hagehistoriske kilden er grevskapskartet fra 1811. Her er vist en stor hage, bestående av 4 parterrer, hver på ca 25x 20 meter, korsformet anlagt. Hagen er markert med gjerde rundt. Dens forhold til en fotsti, kan tyde på at hagen er yngre enn fotstien.

Sannsynligvis beskriver åbotstaksten og kartet samme hage. Typen tilhører 1600-tallet, men var populær og ble anlagt helt opp til tiden rundt 1800. I 1647 ble Danmark/Norges første hagebok, Horticultura Danica utgitt. Forfatteren het Hans Raszmussøn Block. Han gir anvisning på å anlegge hager for de øverste sosiale skikt og for den alminnelige borgerstand. For den sistnevnte gruppe anviser han en parterreinndeling i 4 kvarterer, hvert med sitt mønster, og tilføyer:

«Derfor naar du skal deele en Hawe aff, da gjør du dit beste, at quarterene kand blivfe firekantet om det er mueligt. Thi det er det fornemste».

Han beskriver også hvorledes en have kan anlegges på terreng som ikke er slett. Da anlegges den i terrasser støttet av murer, mens det ved terrasenes sider anlegges trapper. Hagen på Yttersø slik den vises på grevskapskartet lå nettopp i en kombinasjon av skrånende og flatt terreng. Typisk nok ikke i noen akse i forhold til våningshuset. Havene ble anlagt for en kombinasjon av pryd og nytte. Utover urter, grønnsaker, blomster og lignende hadde man frukttrær. Yttersøs renessansehage er tegnet inn med trær i parterrene. Før flystripen ble anlagt ca 1960, hadde gården sin kjøkkenhage på nedre platå. Det er her renessansehagens nedre del må ha ligget. Jordsmonnet var spesielt godt her ifølge tidligere beboere som kan huske kjøkkenhagen.

Sophus Bugges som var barnebarn av byggherre Johan Fredrik Sartz og hustru Else Bugge, viser i sine barndomserindringer (Samtiden 1903) til at Yttersø hadde 2 frukthager. Det er kan være at restene av renessansehage overlevde langt opp til vår tid. Det skrånende terrenget mellom de to platåene er enkelte steder relativt urørt og kan kanskje fremdeles inneholde rester av den eldste hagen. Mye kan imidlertid ha blitt radert bort da det ble oppført en driftsbygning langs skråningen.

Et spor har overlevd alle endringer. På grevskapskartet sees en liten kvadratisk bygning syd for våningshuset. Våningshuset ligger ved hagens nordvestre hjørne, den lille bygningen ved det sydvestre hjørnet - noen meter nordøst for eksisterende hovedbygning. Her er fremdeles relativt intakte murer etter en gammel kjeller. på ca 25m2 flate. Branntaksten fra 1855 forteller at kjelleren den gang hadde et tegltekt saltak. Alt taler for at denne kjelleren er identisk med den avmerkede lille bygningen på grevskapskartet. I 1880 var kjelleren blitt bygget inn under et stort stabbur. Innvendig var deler av kjelleren da kledt med teglmur. Kjelleren gir et klart holdepunkt for plassering av renessansehagen i terrenget.

Bildet viser det som formodentlig er låvebygningen til venstre, lenger mot høyre det gamle hovedhuset. Kanskje den bygningen major von Ulrichsdal flyttet hit fra Kirkeodden i 1736. Huset ligger typisk i hagens ene hjørne. Her ingen hovedakse fra huset slik barokkhagen forutsetter. Nederst i hagens sydvestre hjørne sees en liten bygning. Antagelig den samme kjelleren med saltak som det er rester etter i dag.

Den romantiske parken. Etter 1812 og før 1835, sannynligvis i årene rundt 1817, ble det bygget et nytt hovedhus syd for det gamle og noen meter sydvest for kjelleren. Oppført som lystgård til erstatning for det eldre og mindre våningshuset. I denne perioden ble det også på tunets vestside oppført en ny sidebygning som fremdeles er bevart en søndre tredjedel av. Branntaksten fra 1855 viser også til et lite våningshus nord på tunet. Avstanden fra hovedhuset indikerer at det lille våningshuset kan ha vært identisk med grevskapskartets våningshus.

Det nye store våningshuset er vendt sydover. Det ble derfor anlagt en stor park på sydsiden av hovedbygningen. Antagelig den andre av Sophus Bugges to omtalte frukthager. Den nye hagen ble oppført mellom veien fra syd og skrenten mot nedre platå/Lågen i lengde ned til en bekk som krysset terrenget et godt stykke nedenfor hovedhuset. Bekken finnes ennå, men lagt i rør under Elveveien. Der den kommer ut på Elveveiens østside er terrenget antagelig ganske likt hvordan det var på 1800-tallet.

Sophus Bugge (1833-1907) har beskrevet søndagsturer og sammenkomster på Yttersø i 1830-årenes annen halvdel. I 1845 satt han på jordet nedenfor parken og tegnet og fargela en akvarell av hagen og hovedhuset. Hagen hadde en rekke løvtrær i sydenden og en skigard mellom veien og skrenten. Langs veien og opp til hovedhuset et plankegjerde. Sophus Bugge var allerede som ung gutt en nøyaktig iaktager og hadde som brennende interesse å tegne av oldtidsminner og innskrifter, så det er ingen grunn til å trekke de overordnede detaljene i tegningen i tvil (se akvarellen på forsiden). Frukthagene og eventuelt parken har krevet arbeidsinnsats og arbeidet med å holde anlegget hvilte på en gartner. Kristen Olsen er registrert som husmann på Yttersø i 1840-årene og ble også betegnet som gartner.

En god yngre kilde til hageanlegget syd for hovedbygningen er et situasjonskart over gården laget ca 1880. Kartet er detaljert og viser hageganger, bygninger og terrengformasjoner. Nøyaktigheten ned til få meter er usikker. Den usikkerheten fremkommer når moderne kart sammenholdes med 1880-kartet i transparentversjon. Det er variasjoner i faste mål som ikke skyldes faktiske fysiske endringer over tid. Kartet gir likevel et ganske nøyaktig bilde av situasjonen, med noe forbehold for nøyaktige avstander/proporsjoner.

De omtalte kildene sannsynliggjør at parkanlegget ble påbegynt i 1820/30-årene. Det ville jo også være uvanlig om ikke en representativ lystgårdbygning for en medeier i grevskap og jernverk ikke var planlagt med tilhørende parkanlegg. Parken som vises på Treschows kart fra ca 1880 er av en type som plausibelt kunne vært oppført i 1830/40-årene. En aksebetont, men likevel friere romantisk komposisjon med røtter i engelske landskapsparker men på vei mot nyere tids strammere anlegg. Parken strakk seg ca 100 meter sydover og var ca 50 meter på det bredeste. Slyngede gangstier krysset hverandre i slake og suksessivt større buer. Hovedanlegget lå på øvre platå rundt en akse syd for hovedhuset, men med parallelle gangstier i skrenten ned mot nedre platå/elven. En rest av en nedre gangvei er bevart rett sydøst for hovedhuset.

Muligens tok det lang tid å utvikle en slik park og den kan ha vært enklere tidlig da den ble tegnet av Sophus Bugge, men fullt utviklet da kartet ble tegnet ca. 1880. Parken er uansett en svært vesentlig ingrediens i et lystgårdanlegg. Lystgårdens "tegnsystemet" forutsatte iscenesettelse i natur i form av park. Parken eller hagen er i den forstand vel så viktig som bygningen. Den tilhører lystgårdens eksteriørelementer hvori inngår bygning og lysthus. Tegnsystemet, en arv fra 1700-tallets hoffliv, nå en vesentlig del av borge-

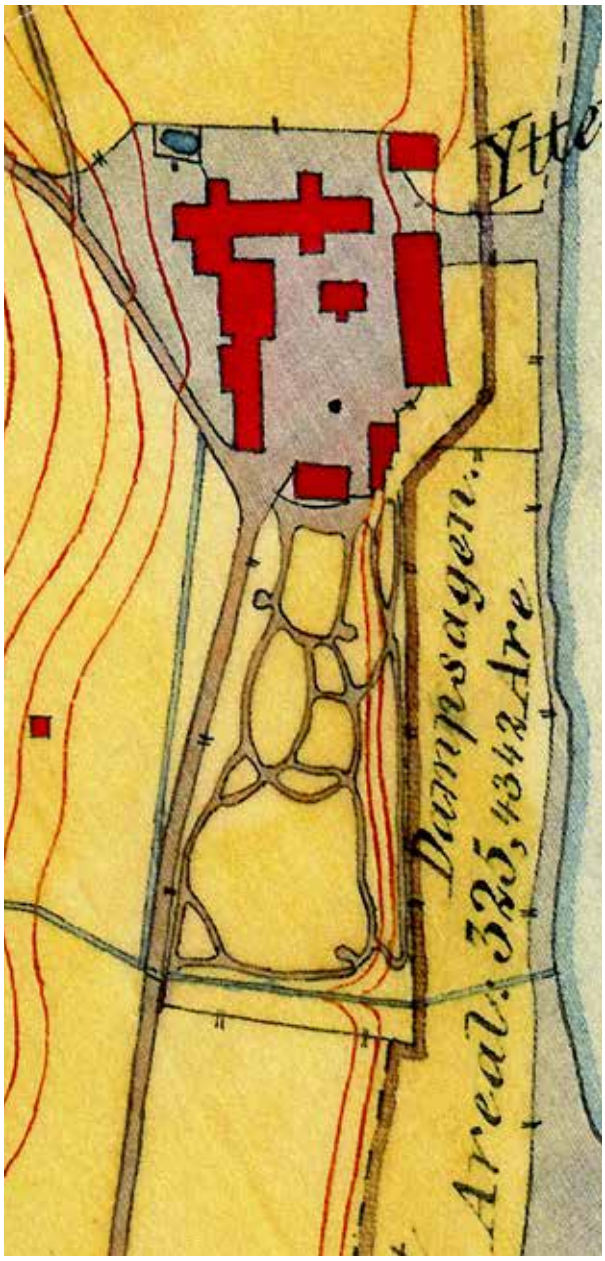

Utsnitt av situasjonskart over Ytersø gård fra ca. 1880.

rens selviscenesettelse. Sommerresidensen med tilhørende park var et tegn på høy sosial status og økonomisk potensial. Lystgårdene var på de viktigste områdene nesten identisk utstyrt. De utgjorde således et felles sprog eller tegnsystem for de bedrestilte midlere og øvre klasser.

Fysiske rester etter parkanlegget finnes i dag i området nærmest hovedhuset. Størstedelen av parken ble antagelig pløyd ned til dyrkbar mark i nyere tid. På 1980-tallet ble noe over en tredjedel av parkens sydvestre side skåret vekk av den nye Riksveien som passerer gårdens sidebygning. På 1950-tallet ble et mindre areal syd for hovedhuset innrammet av en lav granhekk. Det kan for oss se ut som også noe pløyd mark ble liggende innenfor granhekken. Denne granhekkens søndre side danner også eiendomsgrensen til nåværende eiere av gården. Resten av parkarealet eies av Larvik kommune og for søndre del av skrentens vedkommende av Gaarder eiendom.

De gjenværende klare sporene etter parken befinner seg på gårdseiendommen: Rest av hagegang mot skrenten sydøst for hovedhuset, spor i terrenget foran hovedbygningen etter gruslagt plass med bueform. Alleen eller adkomstveien kan skimtes i terrenget langs riksveien fra tunet og frem til den støter mot riksveien. I den granhekkinnrammede hagen er det en terrengformasjon i det sydøstre hjørnet som bringer tankene hen til en av 1880-kartets små rotunder for plassering av parkbenk(?). Det kan innebære at kartet viser noe for lang avstand her i forhold til virkeligheten. Vi regner med at det finnes bevarte spor etter skrentens hageganger hele veien sydover.

Historisk bakteppe. Siden 1993 har lystgårdens hovedhus blitt restaurert og tilbakeført til lystgårdperioden frem til 1847 og innvendig fargemessig til den tidlige bestyrerperioden etter 1847. Det er ønskelig å fullføre eksteriørinntrykket med en tilbakeføring av terrenget syd for hovedbygningen. Parken og bygningen var et hele som forteller en langt større historie enn kun hus/hage i moderne forstand. Anlegget ble oppført i en periode da lystgårdideen hadde hevd og var viktig idèmessig, sosialt og forretningsmessig. Denne spesielle eiendommen ble oppført som et standsmessig uttrykk for eierens nyvundne posisjon som hovedmedeier i Laurvigen Grevskap og Fritzøe Jernverk. Landets muligens største eiendom på denne tiden og jernverket med en lang og spesiell historie i dobbeltmonarkiets tjeneste, nå kastet ut på det frie markedet - noe som også ble fatalt for de nye eierne da konjunkturene etter Napoleonskrigene ikke var gode.

Byggherren Johan Fredrik Sartz og hans hustru Else Bugge bodde i bygningen som i dag huser Larvik sjøfartsmuseum. Han var Stortingsrepresentant ved det første overordentlige Storting 1814, prost frem til 1820, skolereformator, forretningsmann og aktiv i Topografisk Selskab. Hun av gammel Larviksslekt. Sartz kjøpte sammen med tre lokale kompanjonger i 1817 Laurvigen Grevskap med Fritzøe Jernverk av Fredrik VI på en kjøps- og låneavtale. Et industri og finanseventyr som endte med fall i 1835 da kongens jurist og rådgiver i saken Willum Treschow kjøpte pantebrevet og krevet pantet innløst. Sartz beholdt imidlertid Yttersø. Sartz døde i 1839 og enken solgte til Treschow i 1847. Under Treschow ble Yttersø slått sammen med nabogårdene og hovedbygningen huset bestyrere for landbruksdriften som ble voldsomt utvidet med driftsbygninger som i dag er borte. Storfedrift med opptil 70 kuer i siste del av 1800-årene. Gårdsdriften ble sterkt redusert etter annen verdenskrig og var på 1970-tallet opphørt. Da ble mye bygningsmasse revet og sidebygningen kortet ned. I løpet av den samme perioden ble parken minimert til hagen slik den er i dag.

Dagens situasjon. Bakgrunn. I 2002 fredet Riksantikvaren/Miljøverndepartementet et større areal rundt gårdseiendommen. Fredningen ble gjennomført for å beskytte det fredede (hovedhus fredet 1923) anlegget mot industrinedbygging. For å unngå konflikter med omkransende eier Treschow Fritzøe, bevilget Stortinget i 2002 over statsbudjsettet 3,7 millioner kroner som ble gitt Larvik kommune i juni for å løse ut det fredede arealet rundt gårdseiendommen. Dette ble fulgt opp med krav om og gjennomføring av en mer hensiktsmessig reguleringsplan og departementet forutsatte utarbeidelse av skjøtselsplan for området innen sommeren 2003. Det siste er ikke gjennomført og eierne av gården har derfor skjøttet arealer på eget initiativ, etterhvert også i samarbeide med nabo Gaarder Eiendom. Kommunen har i en årrekke (med noe avbrudd) sørget for nødvendig slått av jordene ved kontrakt med en hestegård. Kontrakten låser bruken og skjøtselen av arealet syd for gårdseiendommen i et antall år. Vi har etablert et konstruktivt forhold til Larvik kommune gjennom saksbehandler for skjøtsel av friområder Guro Hessner og kommunalsjef Hilde Bøkestad. Det er uttrykt ønske om Riksantikvarens bistand i saken om skjøtsel. Vi har selv vært i kontakt med Riksantikvaren som er velvillig til å bidra, men forutsetter at invitasjon må komme fra fylkeskommunen.

Tilbakeføring av parken. Det er åpenbart at en bevart historisk lystgård trenger en parkmessig omgivelse for å iscenesettes pedagogisk og historisk riktig. Spørsmålet er hva som er mulig å få til. Nåværende eiere av lystgården eier den granhekkinnrammede hagen, Larvik kommune eier arealet syd for denne. Hvordan få disse partene på samme vei mot målet: Å gjenopprette lystgårdens naturlige omramming?

Kontrakten vedr. slått av det sydlige arealet medfører at det kun er gårdseiendommen som kan utvikles parkmessig nå. Dette kan gjennomføres på grunnlag av foreliggende kildemateriale, det idegrunnlaget vi har utarbeidet gjennom de siste årene og dersom historisk hageekspertise involveres vil det sikkert utvikles bedre ideer og planer. For å komme i gang med prosessen har vi laget noen illustrerende foto/kartanalyser, skisser. og forslag.

Hovedideen er å tilbakeføre grusplassen foran hovedbygningens sydfasade, den opprinnelige hovedinngangen hvortil man svingte inn fra allèen fra syd. Dertil bør det reetableres grusganger i henhold til den nærmeste hagegangsløyfen på kartet fra 1880. Hvorvidt søndre gangvei på tvers kan anlegges innenfor eksisterende tomtegrense og komme noe nærmere hovedhuset enn opprinnelig, eller anlegges på utsiden av tomtegrensen, eventuelt sløyfes i denne omgang - er et åpent spørsmål. At det synes å være rester av terrengutvidelse for en liten grusplass innenfor tomtegrensens sydøstre hjørne taler for at den kan vurderes reetablert innenfor dagens situasjon da kartet muligens ikke er helt korrekt. Rester av granhekken fra 1950-tallet bør fjernes helt på østre (stubber) og søndre side. Utenfor hekken i syd kommer det opp en del trær, bl.a. to eiketrær som bør kunne utgjøre del av en søndre ramme for parkreetableringen. Grusgangene videre sydover kan jo helt enkelt stoppe rett over tomtegrensen mot jordet og indikere at denne parken har vært større.

Digresjon: Det lille vannverkshuset nærmest riksveien bør kunne kamufleres som lysthus om det får en annen takform og annet panel (samarbeidsprosjekt med yrkesretning videregående?).

Beplantningen innenfor den reetablerte parken bør diskuteres med historisk hageekspertise. Vi foreslår imidlertid å gjennoppføre flaggstangen hvis fundament ennå er brukelig. Rundt dette eller foran, nærmere huset, foreslår vi å reetablere et teppebed som kan sees på eldre fotografier. Det er imidlertid påkrevd med engasjement fra antikvarisk hageekspertise for å komme frem til endelige konklusjoner. Den prosessen vil vi gjerne ha i gang. Blomster, trær og beplantning er ikke innenfor vårt kompetansefelt. Vi trenger derfor den hjelpen vernemyndighetene har til rådighet.

Over: Panoramafoto av eksisterende hage sett fra granhekken i syd mot hovedhuset nord.
Under: Panoramafoto av eksisterende hage sett fra hovedtrappen mot syd.

Over: Hovedhuset samt gjenværende del av det gamle hagearealet sett fra Riksveien.
Under: Det gjenværende opprinnelige hagearealet sett fra sydenden mot nord

Under: Hovedhus, granhekk og eksisterende hage sett fra arealet i syd. Vannverkshuset til venstre.

Den tidligere allèen fra Øya/Torstrand er fremdeles markert av trerekken til venstre. Riksveien til høyre.

Terrengformasjon i eksisterende hages sydøstre hjørne. Rest etter hagerotunde? Tidligere beboere kunne huske at det i forrige århundrets annen halvdel eller noe før sto et hønsehus på stolpe her.

Yttersøs hageplan fra ca 1880 lagt tranparent over flyfoto og kommunekart fra i dag.

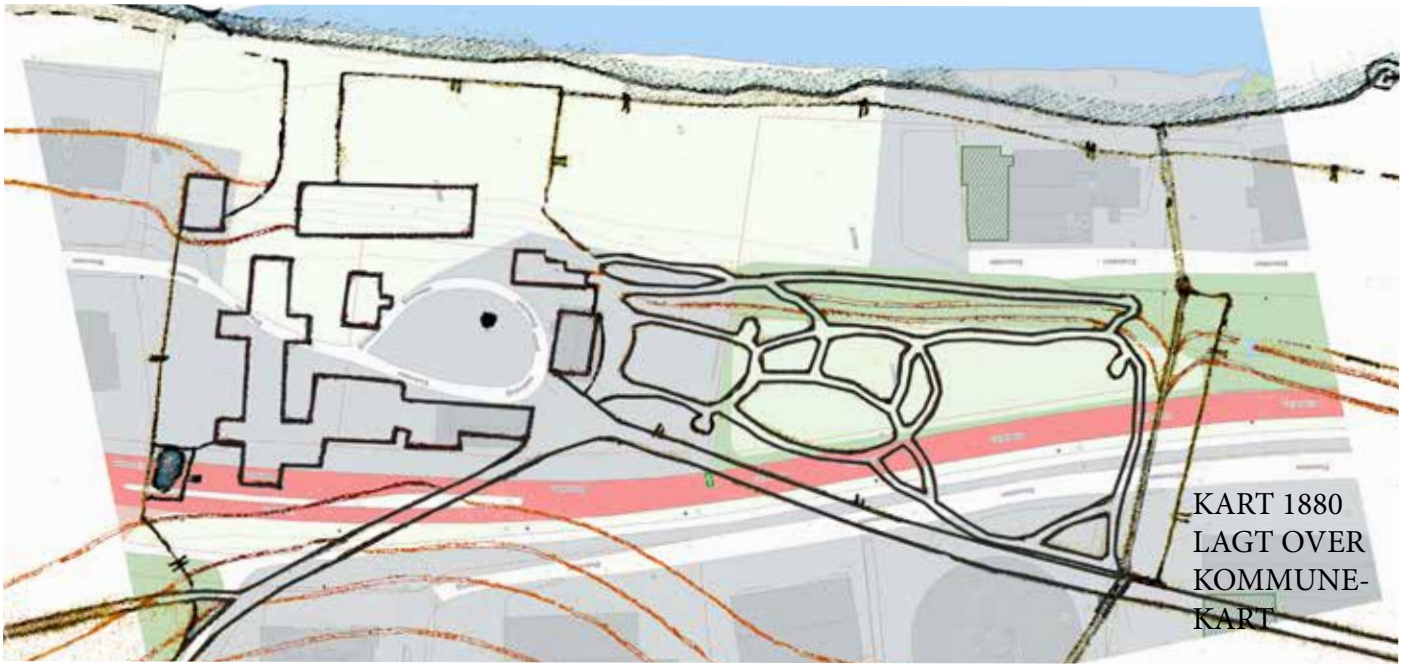

KART 1880
LAGT OVER
KOMMUNE-
KART

KART 1880
LAGT OVER
FLYFOTO

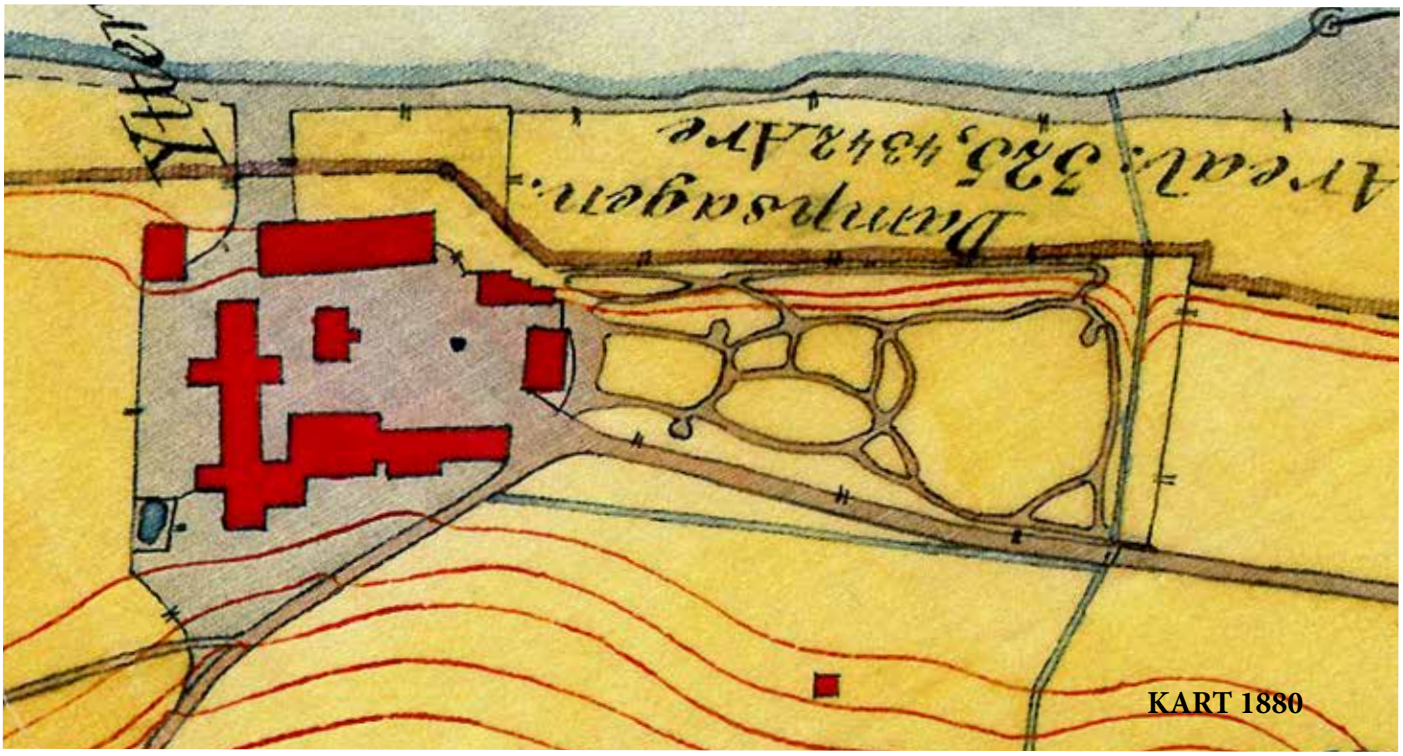

KART 1880

Idèskisse til delvis og modifisert reetablering av hageanlegg nærmest hovedbygningen og innenfor gårdens eiendomsgrense.

A Grusplass foran hovedinngangen med adkomst fra gjenværende del av allèen.
Grusganger og "rotunder". Antagelig elvegrus og jernbånd som kanting
B Plen
C Teppebed
D Flaggstang
E Rest av allèn kan vurderes gjenskapt som gruslagt areal.
F Vegetasjonsskjerm. Her vokser det opp eik og bjerk mm. i dag.
G Skrent/naturterreng
H Trær markert som illustrasjon. Frukttrær innenfor selve hagearealet.

Bygningen øverst til høyre markert med tak er kjelleren som i dag er redusert til grunnmur.
Nederst til venstre vannverkets hus over hovedvannledning.

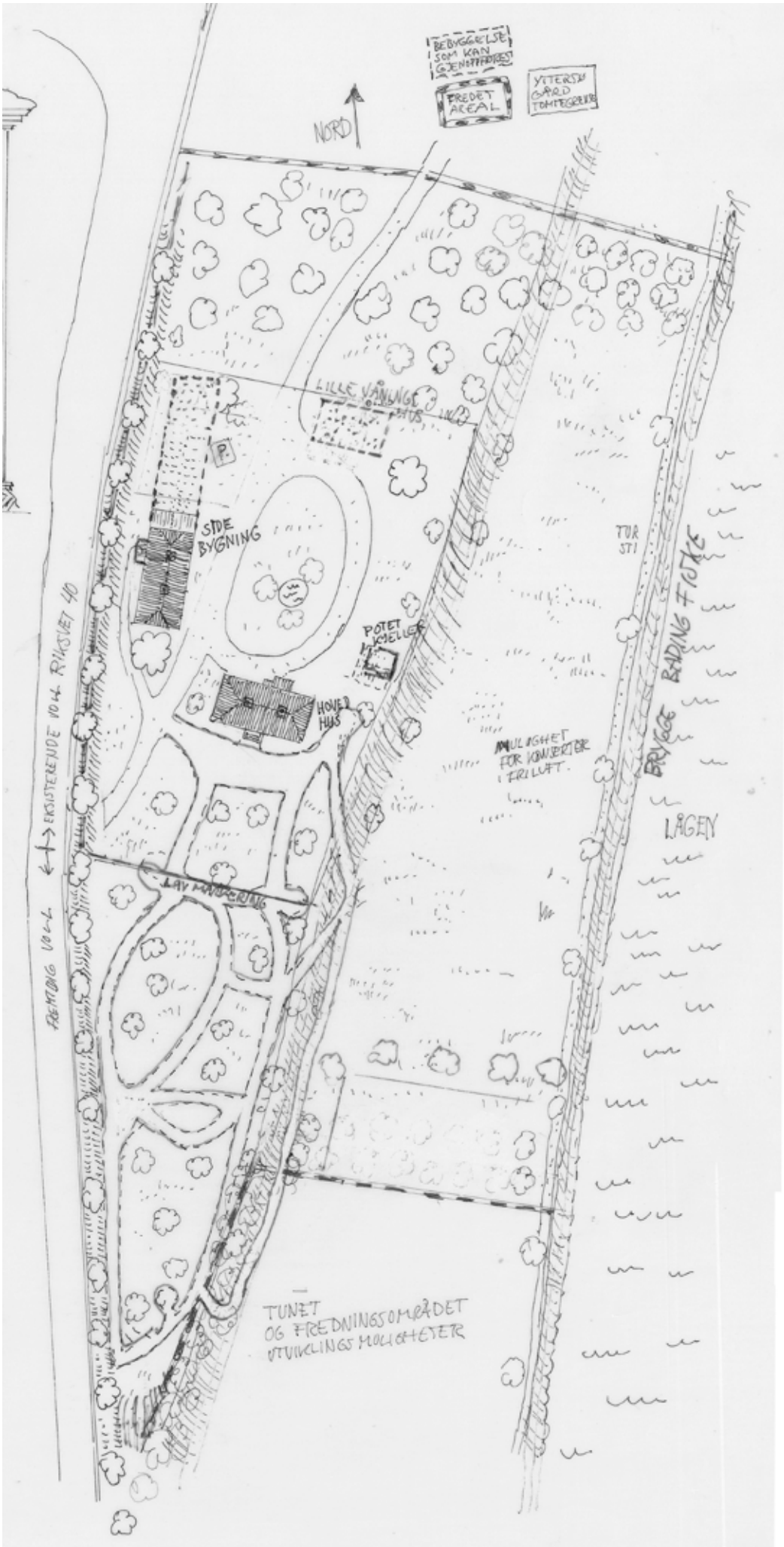

Utkast til reetablering av hage/park samt ideer for skjøtsel av resten av området. Tegnet på midten av 2000-tallet. Noen av ideene kan være interessante å diskutere. Ideene for friarealet mot Lågen med utgangspunkt i forpliktelsene i avtalen med Miljøverndepartementet.

Postkort fra annet kvartal av 1900-tallet eller noe før. Hagen er full av frukttrær som knapt synes pga løvfall og fotografiets kornethet.

Alleen opp til Yttersø. Antagelig 1950/60-tall. Parken er pløyd ned.

Tunet sett vestfra på 1950-tallet. Grusplassen foran hovedhuset kan skimtes.

Samme motiv som til venstre.

Flyplassen på nedre platå mot Lågen ble anlagt ca 1960 av Gerhard Åge Treschow. Til høyre på bildet sees driftsbygningen i tegl fra 1855. I midten stabburet som ble bygget over den gamle kjelleren som kan ha historie ned til 1600-tallet.

Hovedhuset i 1920/30-årene. Grusgang og teppebed.

Hovedhuset antagelig tidligere enn forrige foto. Grusgang og teppebed.

Hovedhuset på 1950/60-tallet eller noe senere. Grusgangene er borte.